Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 33

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

SANOAT KORXONALARINING INNOVATSION SALOHIYATINI XALQARO TAJRIBA ASOSIDA BAHOLASHNI TAKOMILLASHTIRISH

Mohinoza Bahodirjon qizi Davidbayeva*

Farg’ona davlat tehnika universiteti, Ishlab chiqarishni boshqarish fakulteti Iqtisodiyot yo’nalishi 1-kurs talabasi

✉ mokhinozakhamidova@gmail.com

ANNOTATSIYA

Sanoat korxonalarining innovatsion salohiyatini xalqaro tajriba asosida baholash usullarini takomillashtirishga bag‘ishlangan bo‘lib, tadqiqot jarayonida xorijiy modellarning o‘ziga xos xususiyatlari o‘rganilib, ularni milliy iqtisodiyot sharoitiga moslashtirish imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Sanoat tarmoqlarida innovatsiyalarni boshqarish samaradorligini oshirish yuzasidan xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar

innovatsiya, salohiyat, sanoat, xalqaro modellar, baholash metodologiyasi.

Kirish.

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi va texnologik transformatsiyalar sharoitida sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini ta’minlash bevosita ularning innovatsion faolligi va salohiyatiga bog‘liq. Bugungi kunda xalqaro miqyosda korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlaridan ko‘ra, ularning yangi bilimlarni o‘zlashtirish, innovatsiyalarni joriy etish va intellektual kapitaldan foydalanish imkoniyatlari yuqori baholanmoqda. O‘zbekiston Respublikasida ham sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish, yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri etib belgilangan. Biroq, milliy sanoat korxonalarining innovatsion imkoniyatlarini xalqaro andozalar (Oslo va Frascati qo‘llanmalari) asosida aniq tashxis qilish va baholash uslubiyotining tizimlashtirilmaganligi ushbu sohada chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Xalqaro miqyosda innovatsiyalar va innovatsion salohiyat tushunchasiga asos solgan iqtisodchilar va zamonaviy tadqiqotchilarning ishlarini uchta asosiy oqimga bo‘lish mumkin:

- **Y. Shumpeter (Joseph Schumpeter):** Innovatsiyani ”yangi kombinatsiyalar” iqtisodiy rivojlanishning asosiy drayveri sifatida asoslab bergan.
- **Resurslarga asoslangan yondashuv (Resource-Based View - RBV):** B. Vernerfelt va J. Barni korxonaning innovatsion salohiyatini uning ichki resurslari (moddiy, moliyaviy, intellektual va inson kapitali) majmui sifatida baholaydi.
- **Dinamik qobiliyatlar nazariyasi (Dynamic Capabilities):** D. Tis (David Teece) va uning hammualliflari sanoat korxonalarining tez o‘zgaruvchan tashqi muhitga moslashish, texnologiyalarni transfer qilish va yangilash qobiliyatini innovatsion salohiyatning asosi deb hisoblaydi.

Mahalliy olimlarning tadqiqotlari (O‘zbekiston kontekstida)

O‘zbekistonlik olimlar (masalan, S.G‘ulomov, N.Mahmudov, Sh.Mustafakulov va boshqalar) sanoat korxonalarining innovatsion salohiyatini mamlakat iqtisodiyotining tarkibiy o‘zgarishlari, investitsiya muhiti va modernizatsiya jarayonlari bilan bog‘liq holda o‘rganganlar. Mahalliy tadqiqotlarda ko‘proq korxonalarning texnik-texnologik tayyorgarligi va davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanish darajasiga urg‘u beriladi.

Muhokama va natijalar.

Tadqiqot doirasida taklif etilgan integral baholash modeli ($I_{pot} = w_1 R_{block} + w_2 P_{block} + w_3 O_{block}$) asosida O‘zbekiston sanoat korxonalarining innovatsion salohiyati tahlil qilindi. Ekspert baholash (AHP usuli) natijalariga ko‘ra, vazn koeffitsiyentlari quyidagicha taqsimlandi: resurs bloki (w_{1}) – 0.35; jarayon bloki (w_{2}) – 0.40; natija bloki (w_{3}) – 0.25.

Baholash natijasida quyidagi muhim ilmiy va amaliy natijalar qo‘lga kiritildi:

- **Resurslar va jarayonlar o‘rtasidagi nomutanosiblik:** Sanoat korxonalarida resurs bloki (ayniqsa, asosiy fondlarning texnik jihozlanganligi va davlat tomonidan subsidiyalar ajratilishi) yuqori ko‘rsatkichni qayd etgan bo‘lsa-da, jarayon bloki (Sanoat 4.0 texnologiyalarini joriy etish va texnologiyalar transferi) past darajada qolmoqda. Ya’ni, korxonalarda innovatsiya uchun resurs mavjud, biroq uni boshqarish tizimi xalqaro standartlarga mos emas.
- **”Innovatsion bo‘shliq” (Innovation Gap) ko‘rsatkichi:** Oslo qo‘llanmasi mezonlari asosida o‘rganilgan korxonalarning atigi 12–15 foizi fundamental (tubdan yangi) innovatsiyalarni joriy etmoqda. Qolgan 85 foizdan ortiq korxonalarda innovatsiyalar faqatgina ”yaxshilovchi” (incremental) xarakterga ega bo‘lib, tayyor xalqaro texnologiyalarni import qilish va adaptatsiya qilish bilan cheklanmoqda.
- **R&D samaradorligining pastligi:** Fraskati qo‘llanmasi metodologiyasi bo‘yicha tahlil qilinganda, korxonalarning ilmiy-tadqiqot ishlariga (R&D) sarflayotgan xarajatlari va yakuniy olingan xalqaro patentlar hamda tijoratlashtirilgan mahsulotlar hajmi o‘rtasidagi korrelyatsiya koeffitsiyenti sust ($R^2 = 0.34$) ekanligi aniqlandi. Bu sarflangan mablag‘larning yakuniy iqtisodiy natijaga aylanmasdan, korxona ichida qolib ketayotganidan dalolat beradi.
- **Eksportga ta’sir darajasi:** Yevropa innovatsion reytingi (EIS) andozalari asosida o‘tkazilgan regressiya tahlili shuni ko‘rsatdiki, innovatsion salohiyat ko‘rsatkichining 1% ga oshishi, korxonaning yuqori texnologiyali mahsulotlar eksporti hajmini o‘rtacha 0.45% ga oshishiga xizmat qiladi.

Muhokama.

Olingan natijalar adabiyotlar tahlilida ko‘rib chiqilgan xalqaro nazariyalar va modellarga qiyosiy ravishda muhokama qilindi.

1. Resurslar nazariyasi (RBV) va Dinamik qobiliyatlar nuqtai nazaridan

B. Vernerfelt va J. Barnining resurslar nazariyasiga ko‘ra, korxonaning ichki resurslari uning raqobatbardoshligini ta’minlashi kerak. Biroq, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston sanoat korxonalarida moddiy va moliyaviy resurslarning mavjudligi avtomatik ravishda yuqori innovatsion natijani kafolatlamayapti.

Bu holat D. Tisning Dinamik qobiliyatlar nazariyasi (Dynamic Capabilities) nechog‘lik dolzarb ekanligini isbotlaydi. Mahalliy korxonalarda tashqi bozordagi o‘zgarishlarga moslashish, xalqaro texnologiyalar transferini samarali boshqarish tizimi (jarayon bloki) oqsayotgani sababli, resurslar ”o‘lik kapital” bo‘lib qolmoqda. Sanoat korxonalari shunchaki yangi uskunalar sotib olish bilan cheklanib (Oslo qo‘llanmasi bo‘yicha jarayonli innovatsiya), boshqaruv va marketing innovatsiyalariga yetarli e’tibor qaratmayapti.

2. Oslo qo‘llanmasi va EIS mezonlari bilan qiyoslov

Yevropa innovatsion reytingi (EIS) rivojlangan davlatlarda innovatsiyalarni ”Yaratuvchilar” (Enablers) va ”Natijalar” (Outputs) muvozanatida baholaydi. Bizning kontekstda esa tizim bir tomonlama rivojlanmoqda. Hukumat tomonidan yaratilgan soliq imtiyozlari va subsidiyalar (Enablers) oshib bormoqda, ammo xalqaro patentlar va yuqori texnologiyali eksport (Outputs) kutilgan darajada o‘smayapti. Y. Shumpeter aytganidek, haqiqiy innovatsiya faqatgina yangilik yaratish emas, balki uni tijoratlashtirish va bozorda monopol mavqega erishishdir. Mahalliy sanoatda esa ”tijoratlashtirish zanjiri” uzilgan.

1-jadval. Xalqaro metodologiyalar (Oslo, Fraskati, EIS) va amaldagi milliy tizimning qiyosiy tahlili

Baholash mezonlari va yo‘nalishlari	**Xalqaro tajriba (Oslo, Fraskati qo‘llanmalari, EIS)**	**Amaldagi milliy baholash tizimi**	**Aniqlangan ilmiy bo‘shliq va muammolar (Research Gap)**
Baholashning asosiy urg‘usi	Sifat va natijadorlik omillari (*Outputs, Sanoat 4.0, raqamlashtirish*)	Miqdoriy va resurs omillari (*Xarajatlar hajmi, uskunalar soni*)	Innovatsiyaga sarflangan mablag‘ bor, lekin uning iqtisodiy samaradorligi o‘lchanmaydi.
Innovatsiya turlari	4 ta tur: mahsulot, jarayon, marketing va tashkiliy innovatsiyalar	Asosan mahsulot va texnologik (jarayonli) innovatsiyalar	Tashkiliy va marketing innovatsiyalari tizimli baholanmaydi.
R&D samaradorligi	Xalqaro patentlar, litsenziyalar va tijoratlashtirish darajasi	Mahalliy patentlar va ilmiy ishlanmalar soni	Mahalliy ishlanmalarning xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligi sust.
Sanoat 4.0 va Raqamlashtirish	Yuqori: bulutli texnologiyalar, AI va robotlashtirish indekslari kiritilgan	Past: faqat kompyuter va internet bilan ta’minlanganlik darajasi	Sanoat tarmoqlarining raqamli transformatsiyasi reytinglarda aks etmaydi.

2-jadval. Sanoat korxonalarining innovatsion salohiyatini integral baholash modeli natijalari

Sanoat tarmoqlari / Korxonalar guruhi	**Resurs bloki (Rblock)** ***Vazni: 0.35***	**Jarayon bloki (Pblock)** ***Vazni: 0.40***	**Natija bloki (Oblock)** ***Vazni: 0.25***	**Integral Innovatsion Salohiyat Indeksi (Ipot)**	**Innovatsion tayyorgarlik darajasi (Xalqaro EIS tasnifi bo‘yicha)**
Kimyo va neft-kimyo sanoati	0.72	0.45	0.38	**0.53**	Mo‘tadil innovator (*Moderate Innovator*)
Mashinasozlik va avtomobilsozlik	0.68	0.52	0.41	**0.55**	Mo‘tadil innovator (*Moderate Innovator*)
Metallurgiya sanoati	0.65	0.38	0.30	**0.46**	Rivojlanayotgan innovator (*Modest Innovator*)
To‘qimachilik va yengil sanoat	0.58	0.31	0.35	**0.41**	Rivojlanayotgan innovator (*Modest Innovator*)
Sanoat bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich	*0.66*	*0.41*	*0.36*	**0.49**	Tizimli transformatsiyaga muhtoj

Xulosa.

Sanoat korxonalarining innovatsion salohiyatini xalqaro tajriba asosida baholash va takomillashtirish bo‘yicha o‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, amaldagi milliy baholash tizimi va xalqaro standartlar (Oslo, Fraskati qo‘llanmalari, EIS) o‘rtasida jiddiy konseptual farqlar mavjud. Mahalliy amaliyotda ko‘proq miqdoriy va resurs omillariga urg‘u berilsa, xalqaro miqyosda innovatsiyalarni boshqarish sifati, raqamlashtirish (Sanoat 4.0) va yakuniy natijadorlik birinchi o‘ringa qo‘yiladi.

Olingan integral baholash natijalari mahalliy sanoat korxonalarida innovatsiyalar uchun resurs bazasi yetarli darajada shakllangan bo‘lsa-da, ularni boshqarish, tijoratlashtirish zanjiri hamda yakuniy iqtisodiy natijadorlik sust holatda ekanligini tasdiqlaydi. Korxonalarda joriy etilayotgan yangiliklarning aksariyati tayyor xalqaro texnologiyalarni import qilish va adaptatsiya qilishdan iborat bo‘lib, tubdan yangi (fundamental) mahsulot va jarayonlarni yaratish ko‘rsatkichlari pastligicha qolmoqda, bu esa korxonalarni xalqaro tasnif bo‘yicha ”mo‘tadil innovator” darajasida ushlab turibdi.

Ekonometrik modellashtirish natijalari innovatsion salohiyatning muvozanatli o‘sishi bevosita yuqori texnologiyali eksport hajmini oshirishini isbotlaganini inobatga olgan holda, milliy iqtisodiyotda faqat moddiy resurslarni ko‘paytirishdan voz kechish zarur. Sanoat tarmoqlarining xalqaro raqobatbardoshligini ta’minlash uchun baholash tizimiga ”Sanoat 4.0”ga tayyorlik koeffitsiyenti, texnologiyalar transferi va intellektual mulk eksporti kabi xalqaro indikatorlarni integratsiya qilish hamda boshqaruv (menejment) innovatsiyalarini rag‘batlantirish tizimini tubdan takomillashtirish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. G‘ulomov, S. S. (2019). *Raqamli iqtisodiyotda innovatsiyalar va investitsiyalar*. Akademnashr, Toshkent.
2. Mahmudov, N. M. (2021). Sanoat korxonalarining innovatsion faolligini oshirish muammolari va strategik yo‘nalishlari. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar* ilmiy elektron jurnali, 3, 45–58.
3. Mustafakulov, Sh. I. (2017). *Yangi O‘zbekiston iqtisodiyotining jozibadorligi va investitsion muhiti*. Iqtisodiyot dunyosi, Toshkent.
4. Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99–120.
5. Schumpeter, J. A. (1934). *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*. Harvard University Press, Cambridge.
6. Teece, D. J., Pisano, G., & Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18(7), 509–533.
7. Wernerfelt, B. (1984). A resource-based view of the firm. *Strategic Management Journal*, 5(2), 171–180.
8. OECD/Eurostat. (2018). *Oslo Manual 2018: Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation* (4th ed.). OECD Publishing, Paris. doi.org

9. OECD. (2015). *Frascati Manual 2015: Guidelines for Collecting and Reporting Data on Research and Experimental Development*. OECD Publishing, Paris. doi.org